

יחיאל קארה

הארמית הבבלית במסורת תימן

על פי ניקודי הרב עמר בשתי מהדורות של מסכת מגילה

דברי מבוא

1. על פי הידוע לנו לא נוקד התלמוד הבבלי בשלמותו מעולם. גם אין בידינו ניקוד קדום ביחס אף לא של מסכת אחת במלואה. משום כך אך טבעי הוא, שמסורת הקריאה בתלמוד הבבלי, בין בחלקיו הכתובים עברית ובין בחלקיו הכתובים ארמית, עברה בקהילות ישראל השונות במסורת שבעל פה. במשך הדורות נשחקה מסורת הקריאה בתלמוד הבבלי בכל עדות ישראל, פרט לעדת תימן, שנשתמרה בה בקהילותיה השונות מסורת קריאה יציבה ומהימנה ביותר בתלמוד הבבלי. שאלת יציבותה ומהימנותה של המסורת שבעל פה, הוכחה מזמן על ידי פרופ' שלמה מורג, שחקר את כלל מסורות הלשון של בני תימן ובכללן מסורת הקריאה בתלמוד הבבלי¹. כמו כן נחקרה המסורת שבכתבי היד²; נבדק גם היחס בין המסורת שבעל פה למסורת שבכתב; ונבדק גם היחס ביניהן לבין הלהגים האחרים של הארמית המזרחית, היינו הסורית והמנדעית³.

2. מורג עמד על עצמאיותה של מסורת הקריאה של בני תימן בתלמוד הבבלי ממסורתם בתרגומי המקרא. אף הוא הראה שבמסורת הקריאה בתלמוד הבבלי בימינו יש קווים מרובים של התאמה למסורת הארמית הבבלית המשתקפת במסורת הניקוד של אחד מן החשובים בחיבוריהם של הגאונים, ספר "הלכות פסוקות", כתב יד ששון 263, שמסורתו הלשונית היא מסורת בבליית עתיקה ביחס. אף הוא עמד על

1 מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 41 ואילך.

2 קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי.

3 מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 48 ואילך; קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, בפרקיו השונים של החיבור, כגון בעמ' 86, עמ' 252, הערה 148, ועוד הרבה.

קיומם של קווי התאם בין מסורת תימן למסורת המשתקפת בכתבי יד של הגניזה. עוד העלה את עובדת קיומם של קווים מקבילים בין המסורת הבבלית בתימן לבין הלשון הסורית, השייכת יחד עם המנדעית והארמית הבבלית לקבוצת הארמית המזרחית. נוסף לזה נבדקה מסורת הארמית הבבלית בתימן, כפי שהיא משתקפת בכתבי ובניקוד שבכתבי יד אחדים ששרדו בתימן².

בדיקה זו הוכיחה את היחס בין המסורת התימנית שבכתב למסורת הלשון המשתקפת בספרות הגאונים. אף נבדק היחס בין המסורות הללו ללשונות הסורית והמנדעית, ונחקרה מידת ההתאמה בין מסורות בני תימן בימינו — בין אלה של בני חטיבת המרכז, ובעיקר בני העיר צנעא, ובין אלה של שאר חטיבות תימן³ — למסורת שבכתבי היד התימניים.

3. קיצורו של דבר, מכלל מה שנתברר עד עתה עולה, שמסורת הקריאה של בני תימן היא מסורת יציבה ביחס ומהימנה, ששורשיה נטועים במסורת הארמית של בבל של תקופת הגאונים, ונשתמרו בה הרבה קווים של קדמות. כפי שהראה גויטיין באחדים ממחקריו⁴, ובעקבותיו תלמידו מורג⁵, יש בידינו עדויות מן התעודות שבגניזה, שעולה מהן, שבני תימן קיימו קשרים הדוקים עם מרכזי התורה של בבל בתקופת הגאונים, וחכמים בני תימן נסעו כנראה ללמוד בישיבות בבל, ואפשר גם שהיגרו תלמידי חכמים מבבל לתימן. כך הגיעו לתימן הרבה מאוצרות הרוח של בבל, ועמם הגיעה גם המורשת הלשונית של בבל לתימן, אלא שהדברים אינם מחוורים די הצורך.

4. גם התלמוד הבבלי, שהתגבשותו הסופית היתה ככל הידוע לנו רק בתקופת הגאונים⁶, הועבר כנראה מבבל לתימן בזכות הקשרים שהיו בין חכמי בבל וחכמי תימן באותה עת. עדות נאמנה לכך הם כתבי יד הכוללים מסכתות אחדות מן התלמוד הבבלי, שנעתקו בתימן במאות ה"ט"ז והי"ז, ושרידים אחרים של דפים בודדים מכתבי יד שנתפזרו בספריות ברחבי העולם, ורק מיעוטם הגיעו לארץ⁶. מסורת

4 קארה, אחידות ושוני בארמית הבבלית.

א4 ש"ד גויטיין, יהדות תימן בין גאונות מצרים לבין ראשות הגולה של בבל, סיני לב (תשי"ג), עמ' רכה-רלז; תמיכתם של יהודי תימן בישיבות בבל וא"י ובישיבות הרמב"ם, תרביץ לא (תשכ"ב), עמ' 357-370 [=ש"ד גויטיין, התימנים, עמ' 53-74; 19-32].

ב4 מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 37.

5 ראה: קארה, כתבי היד של התלמוד הבבלי, נהרדעא 7 (תש"ן), עמ' 11-12.

6 על מקצת מכתבי היד הללו ראה: טובי, על התלמוד בתימן, עמ' יב-יג; שם, עמ' כד. לתיאור כתבי היד של התלמוד הבבלי שנכתבו בתימן ראה: קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, מבוא, עמ' 1-11. לרשימת כתבי היד התימניים ושרידי דפים, ראה: מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 54-58.

הנוסח בכתבי היד הללו ומסורת הלשון המשתקפת בכתוב המלים הארמיות משקפות מסורת כבלית של תקופת הגאונים⁶. גם ניקוד התיבות שנוקדו בכתבי היד הללו משקף מצד אחד דמיון למסורת הלשון של הגאונים ומצד שני קרבה רבה למסורת הקריאה של בני תימן בימינו.

5. כאן ראוי לציין שלוש עובדות חשובות בעניין כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי: א. מיעוטם של כתבי היד התימניים הכוללים מסכתות שלמות; ב. חסרון כתבי יד תימניים של הבבלי שנכתבו לאחר המאה הי"ז; ג. מכתבי היד התימניים ומשרידי דפים מכתבי יד של הבבלי, מתבררת עובדה הראויה לציון, והיא שכתבי היד התימניים אינם כוללים את כל מסכתות הבבלי אלא רק את המסכתות: ברכות, עירובין, פסחים, יומא, סוכה, ראש השנה, ביצה, תענית, מגילה, מועד קטן, גיטין, בבא מציעא, סנהדרין, ראש השנה, מכות וזבחים.

6. נראה שעם חיבורו של "מדרש הגדול" בתימן, ששוקעו בו חלקים נכבדים של הספרות התלמודית ובכללם התלמוד הבבלי, וזריחת שמשו של הרמב"ם בתימן, ולימים גם הלימוד בשולחן ערוך והעיסוק בקבלה, נתמעט לימוד התלמוד הבבלי בתימן, ובעיקר עסקו בו תלמידי חכמים. נראה לנו, שבשל מיעוט הלומדים בתלמוד הבבלי והיקפו הרב של הטקסט התלמודי, דבר המקשה על העתקתו של התלמוד בידי סופר אחד, העדיפו חכמי תימן את דפוסי התלמוד כבר בתקופה קדומה ביחס. הנה במאה הט"ז מתרשם הנוסע התימני ר' זכריה אלצ'ארי מלימוד התלמוד הבבלי בצפת ואומר: "והנה בתוכה שרתה שכינה, כי בה קהל גדול רחוק מסלף, כארבעה עשר אלף, בשמנה עשר ישיבות, בעיון התלמוד נצבות"⁷. בטבריה הוא מתפעל מיפי הדפוסים באמרו: "והוסיפו להאיר את נתיבה, מתי שכל בכל חמדת שיה, בהדפיסם לספרי התבונה, עדי שבה לעין הכל גלויה, בעט ברזל ועופרת חקוקים"⁸, מלאכת בין

א6 טיבו של נוסח התלמוד בכתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי נבדק על ידי מו"ר הרב פרופ' א"ש רוזנטל ז"ל. מדבריו נמצאנו למדים, שנוסח כתב יד אנלאו 271 התימני וסיעתו הוא נוסח הגאונים, ולדעתו: "הוא, בלא שום ספק, אחד החשובים ביותר, ולדעתו אף החשוב ביותר מכל עדי הנוסח של מס' פסחים — זה המייצג הנאמן ביותר של מסורת 'לישנא אחרינא' של מס' פסחים, שמתאים עם נוסח ר"ח ונוסחם המקורי של גאוני בבל". ראה: שלמה מורג, רקעה של מסורת הארמית הכבלית של עדת תימן ובירור שתי סוגיות במסורת זאת, ספר גויטיין, מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 150, בסוף הערה 50. ועיין עוד כמה שנכתב בעניין זה במאמרו של רוזנטל שנתפרסם על ידי בניו לאחר מותו: תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי, תרביץ נז (תשמ"ח), ובעיקר בעמ' 9-10.

7 רצהבי, ספר המוסר, עמ' 116, שורות 4-6.

8 כך כינו בני תימן את מלאכת הדפוס. צרף זה ממש נמצא גם בקולופון של אחד מכתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי. ראה: מורג, ארמית כמסורת תימן, עמ' 56, הערה 111.

בתחבולות עשויה"⁹. משום כך הוא אף מבטל את ידיעותיו בתלמוד הבבלי, אף על פי שהיה תלמיד חכמים, ומבקש לרכוש לעצמו מסכתות נדפסות של התלמוד בנימוק: "ואולי ימצאו מסכתות מן התלמוד, ואם אני בעון כפרא למוד"¹⁰. נראים הדברים, שצמצום הלימוד בתלמוד הבבלי, הקושי בהעתקת מסכתות הבבלי¹¹, וחדירת הדפוסים לתימן, חברו יחד וגרמו להפסקת העתקת מסכתות מן הבבלי לאחר המאה הי"ז. לכאורה יש בעובדות הנזכרות כדי להטיל ספק בדבר טיבה של מסורת הקריאה של בני תימן בימינו בתלמוד הבבלי, שהרי אם לא היו להם כתבי יד של תלמוד בבלי, מסורתם בקריאת התלמוד מניין? נראה שאף על פי שנצטמצם לימוד התלמוד בתימן בעיקר לקבוצות של תלמידי חכמים, ובטל הלימוד מתוך כתבי יד בדורות האחרונים, נתקיימה מסורת הקריאה בספרות התלמודית באמצעות חיבורים אחרים: מדרש הגדול, מגורת המאור ועין יעקב, הכוללים חלקים נרחבים מלשון התלמוד הבבלי. גם שיטת הלימוד בתלמוד בתימן, שהיא שונה במהותה משיטת הלימוד בקהילות אחרות, סייעה להעברת המורשת הלשונית מדור לדור, שכן דרך הלימוד בתימן דומה לדרך הלימוד הנזכרת בתלמוד הבבלי: "כי הא דרבא ורמי בר חמא כי הוו קיימי מקמיה דרב חסדא מרהטי בגמרא בהדי הדדי והדר מעייני בסברא" (סוכה דף כט, א), דהיינו: היו קוראים את הגמרא בשטף וברהיטות ביחד בקול רם, ואחר כך מעיינים בסברת הגמרא כדי להבינה ולפרשה. משום כך נמנעו בני תימן מן הפלפול בסברות מיותרות ודעתם היתה פנויה להקפיד על המסורת הלשונית.

7. ואולם, יש לציין, שניכרים הבדלים בין מסורת הקריאה של בני חטיבת המרכז בתימן, ובעיקר בני העיר צנעא — שהיתה המרכז הרוחני של קהילות תימן, ובייחוד אמורים הדברים באשר לתלמוד הבבלי — לבין מסורתם של בני החטיבות האחרות¹². לעניין לימוד התלמוד הבבלי ושימור מסורת הלשון שלו, היו צנעא ואגפיה עיקר, ואפשר אף לומר, שפרט למקומות מסוימים בחטיבות האחרות, התרכז לימוד התלמוד בתימן בעיקר בצנעא.

עוד יש לציין, שבצנעא גופה נתקיימו בדור האחרון שתי אסכולות בקריאת התלמוד הבבלי¹³. מסורותיהם הלשוניות של המסרנים בני האסכולות הללו נבדלות

9 רצהבי, ספר המוסר, עמ' 283, שורות 165–167.

10 שם, עמ' 288, שורות 61–62.

11 ראוי להעיר, שבכל קהילות ישראל לא נהגו להעתיק את התלמוד בשלמותו, אלא מסכתות מסכתות, ולמעשה יש בידינו רק כתב יד אחד הכולל את כל מסכתות הבבלי, הלוא הוא כתב יד מינכן 95. ראה: קארה (הערה 5 לעיל), עמ' 11–12 והמקורות הנזכרים שם.

12 ראה: קארה, אחידות ושוני בארמית הבבלי; מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 58–59.

13 ראה: קארה, תלמוד בבלי מנוקד, עמ' 135.

לא בגופי הלכות אלא בפרטות, אלא שיש בפרטות הללו כדי לקבוע הבחנה של ממש בין מסורות שתי האסכולות. מקצת מן ההבדלים בין שתי האסכולות הללו נובעים משני טעמים: מרכזיותו של לימוד התלמוד הבבלי באסכולות הללו, ושיטת הלימוד בו. בבית מדרשו של הרב יחיא קאפח ותלמידיו הוקדשו שעות רבות ביום ללימוד התלמוד, ותלמידי חכמים שנמנו עם אסכולה זו זכו לסיים את התלמוד כמה פעמים בימי חייהם¹⁴. זאת ועוד, מבית מדרשם של הרב קאפח ותלמידיו יצאה הדרישה לשוב אל המסורת הקדומה, לאסוף כתבי יד, לפשפש בצפונותיהם ולדקדק בגרסאות ישנות. כך נתעשרה מסורתם הלשונית במסורות קדומות שנשתכחו במשך הדורות. באסכולה האחרת הוקדש זמן רב יותר ללימוד הזוהר, והמסורת הלשונית בקריאת התלמוד נשתמרה בה כפי שהיתה בצביונה לאחר השינויים שעברו עליה במשך הדורות שחלפו מעת גיבושה ועד ימינו¹⁵.

ניקודו של התלמוד הבבלי

8. ניקודו של התלמוד הבבלי היה בגדר חלום, שאיש לא ציפה להתגשמותו, בשל הקושי הרב לנקד טקסט שהיקפו כה רב, משום שלשון התלמוד מגוונת ביותר ומשום שמצב הדפוסים אינו טוב. משימה זו נראתה מסובכת ביותר למוסדות גדולים ובוודאי לאדם בודד. ואולם, זכה הרב יוסף עמר זצ"ל, וזיכה את הרבים, בהעמידו לפני הציבור הרחב את התלמוד הבבלי מנוקד בשלמותו לפי מסורת תימן. יש עניין מרובה במהדורת הרב עמר בשל היותה עבודת חלוץ בתחום זה¹⁶, הבאה לא רק לשמש את הקורא המבקש לקרוא את הטקסט התלמודי בצורה נכונה, אלא — כפי

14 כשיחות עם מסרנים בני צנעא, גם מאלה שאינם נמנים עם אסכולה זו, סופר לי, שמי שביקש ללמוד את התלמוד בהרחבה הצטרף לקבוצות של תלמידי חכמים מאסכולה זו, אף אם נהג להתפלל בבית כנסת אחר.

15 ראוי להעיר, שנראה לנו, שבגלל היקפו של התלמוד הבבלי לא נתייצבה מסורתו הלשונית, ובוודאי לא מסורת הקריאה בארמית הבבלית, דוגמת התייצבות מסורת הקריאה במקרא — שהייתה מעוגנת במסורת ניקוד ובכללי מסורה כתובים — ואף לא באותה מידה שנתייצבה מסורת לשון חכמים. משום כך משתקפים הבדלים גם בין המקורות הכתובים ארמית בבליית ושנוקדו בחלקם. מקצת מן ההבדלים הגיעו גם לתימן ומכאן ההסבר לקצת מן ההבדלים בין אסכולות מסורות הקריאה בתימן בכלל ובצנעא בפרט, אלא שעדיין הדברים צריכים עיון.

16 אמנם נתפרסמה ברכים כשנים האחרונות מהדורת הרב עדין שטיינזלץ לתלמוד הבבלי, אלא שהיא אינה כוללת את כל מסכתות הבבלי. יותר מכן, הניקוד במהדורה זו אינו מוסמך כלל ועיקר, משום שאינו מבוסס לא על מסורת שבעל פה ולא על כללים דקדוקיים כלשהם, ובוודאי שאסור להשוות את ניקודו לניקוד הרב עמר, אלא שאין כאן מקום להאריך בעניין זה. נעשה זאת במקום אחר בקרוב, אי"ה.

שנראה להלן — היא באה גם לקבוע בכתב את מסורת הקריאה היחידה בתלמוד הבבלי, שאפשר להוכיח את מהימנותה ושנשתמרה עד ימינו.

9. הבא לבדוק את מהדורת הרב עמר, ראוי שיתן דעתו לשני דברים: נוסח הבבלי שקבע הרב עמר במהדורתו; המסורת הלשונית שניקד על פיה. אשר לנוסח התלמוד, יש לומר שהוא מבסס את מהדורתו על התלמוד הבבלי דפוס וילנה בצירוף הרוב המכריע של נושאי הכלים שבדפוס זה, פרט לכמה מנושאי הכלים הבאים בסופו שהוא משמיטם, כיוון שבני תימן לא נהגו לעיין בהם. ואולם הרב עמר אינו מקבל את נוסח דפוס וילנה כתורה הנתונה מסיני, אלא כפי שהוא אומר בהקדמתו: "כן הערתי במקרים רבים על נוסחת הרי"ף והר"ח במקום שהם מאירים את פסקי הרמב"ם, ואשר רבות דנים בהם המפרשים > !< למצוא מקור לפסק הרמב"ם, ועל ידי ידיעת שינוי הנוסח בש"ס נפתרים כל הבעיות ומתפרקים כל הקושיות". ואולם מבדיקת המהדורה עולה, שלא נסתפק בבדיקת נוסח הרי"ף ור"ח, אלא נתן דעתו גם למקורות אחרים, והעיקריים בהם: עין יעקב, מדרש הגדול, הערוך, הרא"ש, ספרי, תוספתא (כולל תוספתא כפשוטה), פירוש המשניות להרמב"ם, רבנו יונה, שלטי הגיבורים, מסורת הש"ס, סדר הדורות, חידושי הרש"ש, מהרש"א, הגהות הגר"א ועוד שפע של מקורות, שאי אפשר לפרטם כאן.

10. אשר למסורת הניקוד שעל פיה נתנקד הניקוד הבבלי, נראה לכאורה, שהרב עמר העביר אוטומטית את מסורת הקריאה שבפיו. אלא שאין הדבר כן, וגם הוא רומז בהקדמה למהדורתו לעובדה שלא תמיד ניקד את הטקסט רק על פי המסורת שהכיר, אלא פעמים הרבה בירר את הגרסה על פי המקורות שנמנו לעיל, ואת מסורת הקריאה בסיוע תלמידי חכמים אחרים בני תימן¹⁷. משום כך יש עניין רב במהדורת הרב עמר, במיוחד עתה לאחר שנשלמה מלאכתו החשובה ויש בידינו להעריך את פעולתו במלוא הקפה¹⁸. הדבר עלה בידינו בעת חקירת מערכת השם בארמית הבבלי.

11. פרופ' שלמה מורג ואנכי עוסקים זה כמה שנים באיסוף עדויות ממסורת תימן לשם תיאור מערכת שם העצם בארמית הבבלי על פי מסורת הקריאה של בני תימן לחטיבותיה השונות¹⁹. בין היתר נרשמו עדויות למערכת שם העצם בארמית

17 רמז לכך יש ברבריו במבואו למהדורתו: "ובמקרים שהיה בידי ספק כל שהוא על איזו גרסא כל שהיא לא נמנעתי להוועץ עם רבותי הנמצאים עמנו היום בירושלים בפרט ובארץ בכלל ועם חברי אשר למרנו יחד בבתי המדרש בתימן".

18 בעבר כתבתי דברים קצרים בשבח מהדורה זו, אלא שהדברים נתבססו על ניקוד שבע מכלל מסכתות התלמוד הבבלי, ולכן הסתפקתי שם בהערות אחדות על ניקוד הרב עמר. ראה: קארה, תלמוד בבלי מנוקד.

19 תחום זה במסורת תימן עדיין לא תואר. כידוע, חיבורו של פרופ' מורג, ארמית במסורת תימן, עוסק רק בתורת ההגה ובתורת הצורות של הפועל.

שבתלמוד הבבלי שבמהדורת הרב עמר, ועתה אנו עוסקים במיון העדויות למשקליהן. מהשוואת ניקודי צורות שמניות המזדמנות במקומות אחדים בתלמוד הבבלי, נתברר לי, שניקוד הרב עמר משובח ומסורתו עקיבה בדרך כלל. אמנם לפעמים הוא מנקד צורות אחדות הדומות זו לזו בדרך שונה, אלא שבדיקת ההקשרים שהצורות הללו נתונות בהם מלמדת, שהוא פירשן בדרך שונה ולכן ניקדן כפי שניקד. ואולם יש צורות אחדות, שעל פי מסורת בני צנעא, כפי שלמדתי מרבותיי, ובהם חכמים הנמנים עם האסכולה שהרב עמר נמנה עמה, ניקודן צריך להיות שונה מזה שהוא ניקד. תחילה נטייתי לתלות את ההבדלים בין ניקודו במהדורתו לבין המסורת שהכרתי בהבדלי מסורת קריאה בין האסכולות שנהגו בצנעא. ואולם, בדיקה משווה של ניקוד צורה זו או זו שהזדמנה במסכתות אחדות של התלמוד הבבלי הראתה, שרק לעתים רחוקות ביותר ניקוד הרב עמר אינו עקיב, ועלה חשד בלבי שאפשר גיבש לעצמו את מסורת הניקוד שביקש לשמר במהלך ניקוד המסכתות השונות של התלמוד לאחר התייעצות עם תלמידי חכמים אחרים. כדי לברר אפשרות זו היה צורך לבדוק את ניקוד התלמוד הבבלי כולו בדרך של שיטה גם בתורת ההגה ובתורת הצורות של הפועל — בדיקה מסובכת ביותר. למזלנו הרב, נחסכה ממנו טרחה זו, כיוון שיש בידינו לבדוק את ניקוד הרב עמר בדרך אחרת.

12. בתחילת שנות השישים, עוד לפני תחילת ניקודו של התלמוד בידי הרב יוסף עמר, נוקדו מסכתות אחדות של התלמוד הבבלי, ביזמת פרופ' שלמה מורג, מייסדו של מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים²⁰, בידי שלושה תלמידי חכמים בני תימן: הרבנים חיים חובארה, יוסף עמר ויוסף קורח זצ"ל²¹. אחת מן המסכתות הללו, מסכת מגילה, נוקדה בידי הרב עמר²². ניצלתי עובדת קיומה של מסכת זו לבדיקת היחס בין ניקוד המסכת שברשות מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל (מכאן ואילך: נ"א=נוסח א) לבין ניקוד מסכת מגילה במהדורתו השלמה (מכאן ואילך: נ"ב=נוסח ב), גם בשל העובדה, שאחד מכתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, הלוא הוא כתב יד קולומביה X-893 T-141 (מכאן ואילך: כ"ק), שנעתק בעיר צנעא לפני למעלה מארבע מאות שנה, ויש בו הרבה צורות מנוקדות, כולל את מסכת מגילה, וכך יש בידינו להשוות את נ"א ונ"ב

20 תודתי לפרופ' שלמה מורג על שהתיר לי להשתמש במסכתות הללו לצורך מחקריי.

21 ראה: קארה, תלמוד בבלי מנוקד, עמ' 136, ושם בהערה 7; מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 60.

22 צילום דפים אחדים ממסכת מגילה (דף טו,א-יז,א) בניקוד הרב עמר ראה: ש' מורג — קארה, כתבי-יד של התלמוד הבבלי, מבחר צילומים, מקראה בהוצאת אקדמון, ירושלים התשל"ד.

למסורת תימנית בת למעלה מארבע מאות שנים, שהוכח ששורשיה נטועים במסורת בבל מתקופת הגאונים. נ"א ונ"ב של מסכת מגילה הושוו בדרך של שיטה בכמה עניינים: נוסח התלמוד; שיטת הניקוד והפיסוק; מסורת הלשון העברית; מסורת הלשון הארמית. אשר להשוואה עם כ"ק, זו לא נעשתה בדרך של שיטה, אלא רק במקומות מסוימים, שמתוך מחקריי הקודמים בכתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי ידעתי, שיש עניין לבדוק את הנוסח או את הגרסה בכ"ק במקומות הללו.

מה בין נ"א לנ"ב?

13. כבר בעיון ראשון ניתן להבחין בהבדלים חיצוניים בין נ"א לבין נ"ב, שיש בהם להעיד, שנ"א הוא ניקוד נסיוני, פחות משוכלל מן הניקוד המאוחר שבמהדורה השלמה והמנקד עדיין מגשש את דרכו, אף על פי שבעניינים הרבה כבר גיבש לעצמו את שיטת הניקוד בעיקרה. זאת ועוד, נ"א משקף ניקוד ספונטני, שיש בו לשקף את מסורתו הבסיסית-העממית של המסרן-הנקדן בעוד שנ"ב הוא ניקוד למדני, הבא לקבוע לדורות את מסורות הקריאה השונות שנהגו בצנעא²³.

14. להלן עיקרי ההבדלים בין נ"א לבין נ"ב, שיש בהם להעיד גם על ההבדלים המהותיים בין שתי המהדורות:

א. הצורה החיצונית. בנ"א רשם הרב עמר את הערותיו בכתב ידו בכתובה קורסיבית בכתב מודרני, לפעמים בגליון ולפעמים גם בין השיטין, ואפילו במאונך בין נוסח הפנים לבין נושאי הכלים של התלמוד. לעומת כן בנ"ב הערות הגליון רשומות רק על הגליון בכתב יד נאה ומסודר. זאת ועוד, בנ"ב יש הבחנה בין חילופי גרסאות — או מסורות קריאה — לבין חילופי נוסח. חילופי הגרסאות רשומים באותיות מרובעות ואלו שאר הטקסט כתוב בכתובה תימנית קורסיבית נאה.

ב. חילופי הנוסח. עניין אחר הניכר לעין הקורא בכירור הוא ההבדל במספר הערות הנוסח בין נ"א לבין נ"ב. בנ"ב מספר הערות הנוסח רב יותר בהשוואה לאלה שבנ"א. אך יש להדגיש, שאין כאן רק הבדל כמותי, אלא גם הבדל איכותי בין שתי המהדורות. בנ"א התערב הרב עמר בנוסח הדפוס במידה מעטה ביחס, ובעיקר רשם בהערותיו מסורות קריאה שונות לתיבה אחת. בנ"ב הרבה הרב עמר להתערב בנוסח הדפוס לאחר בירור במקורות שונים: מהם הבאים בגליון הדפוס — כרש"י, ר"ח

23 עובדה זו בולטת בשעה שמשווים את ניקוד הרב עמר בנ"א לניקוד הרב חיים חובארה למסכת תענית. ניקוד הרב חובארה הוא ניקוד אינפורמטיבי פשוט, הבא למסור את מסורת הקריאה של המנקד, כפי שנהג לקרוא בבית מדרשו ואין בה עדויות לחילופי נוסח ואף לא בירורי גרסאות שיש אצל הרב עמר בנ"א ובנ"ב.

ומסורת הש"ס; מהם הבאים בסוף מהדורת הדפוס — כחידושי מהרש"א, הרי"ף ורבנו נסים; ומהם מקורות חיצוניים — פירוש המשניות להרמב"ם, הערוך ועוד. ג. הכתיב. שיטת התיקון של תיבות שכתיבן אינו משקף את מסורת הקריאה בתימן. בנ"א הוא מתקן את כתיב התיבות הללו בנוסח הפנים במחיקת האותיות המיותרות על ידי הוספת קו מאוזן מעליהן או השלמת האותיות החסרות, ורק כשהדבר אינו אפשרי מבחינה טכנית הדבר נעשה בגליון. בנ"ב תיקון הצורות הללו אחיד: לעולם אינו מנקד את התיבה המשובשת בפנים, אלא רושם את צורתה הנכונה בגליון ומנקדה.

ד. שכלול שיטת הפיסוק. בנ"א משתמש הרב עמר בסימני פיסוק מעטים: סימן הפסק ראשי מצוין על ידי נקודה בסוף המשפט, וסימן הפסק משני מצוין על ידי סימן טפחא. בנ"ב הרחיב ושכלל את שיטת הניקוד והיא כוללת שישה סימנים, הבאים לשקף את דרך הקריאה שנהגה בעת לימוד התלמוד בתימן. בנ"ב יש ארבעה סימני הפסק: קו מאונך בין התיבות מציין פתיחת דיבור ישיר; נקודה גדולה מציינת הפסקה גדולה בקריאת הטקסט; נקודה קטנה מציינת הפסקה קצרה; וסימן הטפחא מציין הפסקה קצרה ביותר. נוסף לאלה הוא משתמש בסימן שאלה, בסימן קריאה לציון קושיא ובסימן קריאה הפוך לציון תמיהה.

שכלולה של שיטת הפיסוק אינו עניין חיצוני גרידא, אלא יש בו להעיד על שינוי תפיסה. משעה שהחליט הרב עמר להנציח את מסורת הקריאה התימנית בתלמוד הבבלי ולשמרה לדורות הבאים, נתן את דעתו לגווני הנעימה שקראו בה את התלמוד, המציא לעצמו סימנים מיוחדים והשתמש גם בסימנים שהסופרים בני תימן אינם נוהגים להשתמש בהם²⁴.

בירור הנוסחאות והגרסאות

15. בנ"ב בכללו, כולל מסכת מגילה, בירר הרב עמר את נוסח הדפוס יפה יפה. משום כך יש מקומות אחדים שניקדם בנ"א, אך התעלם מהם בנ"ב, כיוון שלאחר בירור הנוסח נראה לו שאינם מעיקר הנוסח ה"מקורי" של הבבלי. נביא להלן דוגמאות אחדות מעשרות הדוגמאות שמצאנו במסכת מגילה:

24 השווה, למשל, מנורת המאור, מהדורת חסיד, ירושלים תשל"ג, שניקדה הרב יוסף קורח, בנו של הרב שלום קורח, אחד ממורי הרב עמר, ובן האסכולה שהרב עמר נמנה עליה. הרב קורח מסתפק במהדורה זו בסימן הנקודה שבמהדורה הנדפסת שניקד, והוסיף עליו סימני הפסק משניים, תוך כדי שימוש בסימן הפסיק. לא זו אף זו, הוא משתמש בסימני הפסיק במשורה. השווה מנורת המאור, מהדורת קרואני, ירושלים תשל"ב, המבוססת על מהדורה נדפסת דומה לזו שהשתמש בה הרב קורח, אלא שנוספו בה סימני פסיק בשפע.

א. מצאנו בנדפס: "זמנים הרבה תקינו להם. האי מיבעיא ליה לגופיה. א"כ לימא קרא זמן" (מגילה דף ב,א). "בנ"א תיקן רק את הצורות: "תקנו", "האי", "מיבעיא". "בנ"ב לא ניקד את התיבות "האי מיבעיא ליה לגופיה" — אף על פי שכבר פסק את הטקסט — תיקן את הנוסח בגליון וגרס: "זמנים הרבה תקנו להם חכמים. ואימא ארביסר וחמיסר! אם כן לימא קרא זמן וכו'". מקור תיקון זה לא נתפרש, אך נראה לי שהוא על פי הרי"ף (ראה דף ב,ב בדפי הרי"ף). נדגיש שנוסח כ"ק קרוב לנוסח הדפוס ושונה מנוסח הרי"ף, וברור לי שאין כאן מסורת נוסח שנמסרה בעל פה.

ב. בנדפס מצינו: "סעודת פורים שאכלה בלילה לא יצא ידי חובתו" (מגילה דף ז,ב). "בנ"א לא ניקד בפנים את התיבה "שאכלה", רשם בגליון בסתם: "ג' שעשאה", ולא פירש מה טעם ראה לתקן את הנוסח. "בנ"ב פירש את מעשהו בהערה ארוכה בגליון המהדורה: "ג' רמב"ם שעשאה בלילה וה"א בש"ע א"ח תרצה [=והכי איתא בשולחן ערוך אורח חיים סימן תרצ"ה]. נראה דרצה לכלול משלוח מנות לרעים ומתנות לאביונים". גם תיקון זה אינו מתאים לנוסח כ"ק הגורס כדפוסים.

ג. בנדפס נאמר: "אי ליחוסא קאתי ליחסיה ואזיל עד בנימין אלא מאי שנא הני תנא כולן על שמו נקראו" (מגילה דף יב,ב בסופו). "בנ"א לא ניקד בפנים את התיבה "ליחוסא", ורשם תמורתה בגליון "ג' [=גרסינן] לִיְחֻסִיָּה". "בנ"ב שינה את הנוסח מיסודו כשגרס בגליון וניקד: "אי לִיְחֻסִיָּה קאתי ליחסיה וְלִיְזִיל עד בנימין. מאי שנא הני תְּלָתָא ותו לא. תנא וכו'".²⁵ אף כאן לא פירש על פי מה תיקן, אך נראה שהתיקון הוא על פי עין יעקב (מגילה דף טו,א בדפי עין יעקב), שיש בו נוסח דומה, פרט לתיבה "וליזיל". ואף כאן התוספת שהוסיף אינה מתאימה לנוסח כ"ק הגורס: "מא נפשך אי ליחוסיה קא אתי ליחסיה וליזיל עד בנימין אלא מאי שנא הני תנא וכו'".

ד. ויש שבנ"ב הוא מתקן את הנוסח על פי מקבילות בתלמוד הבבלי, כשלא עשה כן "בנ"א. דרך משל, מצאנו בנ"א: "וומה אני מקיים לְפָנַי ה' תְּמִיד" <26>. שלא יהא שולחן בלא לחם" (מגילה דף כח,א). כלומר לא ניקד את התיבה: "ה'", מתוך כוונה לרמוז, שהמקרא הראוי לבוא כאן אינו הבא בנוסח הדפוס, אלא מקרא אחר²⁷, אך לא פירש מדוע עשה כן. "בנ"ב שינה את הנוסח מעיקרו, בפנים לא ניקד את התיבות

25 יש כאן דוגמה המייצגת יפה את שיטת הרב עמר בהתערבותו בנוסח. כאן עשה הרב עמר שני דברים: לא ניקד בנוסח הפנים את התיבות "ליחוסא", "אזיל"; בגליון רשם נוסח אחר של כל הקטע ובו שתי המלים הללו כשהן מתוקנות. בעשותו כן התכוון לומר, שכנוסת הפנים נשתבש דבר נוסף לשתי התיבות, שאילולי כן היה מתקן בגליון רק את שתי התיבות. זאת ועוד, כיוון שניקד את נוסח הפנים, לימד אותנו, שנוסח זה יכול להתקיים בדוחק, אך הוא מעדיף את הנוסח שרשם בגליון.

26 הפסוק היצא מן הדפוסים הוא: "ביום השבת ביום השבת יערכנו לפני ה' תמיד" (ויקרא כד,ח).

27 המקרא הראוי לבוא כאן הוא: "ונתת על השלחן לחם פנים לפני תמיד" (שמות כה,ל).

"לפני ה' תמיד", וגם את התיבה "יהא", ורשם בגליון נוסח אחר: "אַלָּא מָה אַנִּי מְקִיִּים לְפָנֵי תְּמִיד שְׁלֵא יִלִּין שְׁלַחֲן וְכוּ' ה"א [=הכי איתא] במנחות ט: ". מכאן מתברר, שכבר בנ"א תיקן על פי המקבילה במנחות, אך לא טרח להעיר על כך. נוסח כ"י"ק דומה לנוסח המתוקן אצל הרב עמר, אך ודאי שאין בדבר משום עדות, שהכיר את נוסח כתבי היד התימניים של הכבלי, והוא עצמו רומז לכך שנסתייע במקבילה במנחות.

ה. ויש שגרסאות הבאות בנ"א בסתם מתפרשות בגליון נ"ב כגרסאות שנלמדו בבית המדרש שלמד בו, שהרי הוא מציין בנ"ב בכמה מקומות: "ורבי היה גורס". כך, למשל²⁸, מצינו בנוסח הדפוס: "לא אמרן אלא לחדודי אבל לאוקמי גירסא סייעתא מן שמיא". בנ"א נרשם במאונך בין נוסח הפנים לפירוש התוספות: "י"ג [=יש גורסים] לאוקמי גירסא אָבֵל לְסַבְרָא סִייעָתָא מִן שְׁמִיָּא", ולא פירש מי הם הגורסים כן. מקורה של תוספת זו — שאין לה סיוע מכ"י"ק וממקורות אחרים שביירתי בהם — מתברר מעיון בגליון נ"ב שנרשם בו: "ובדברי תורה לא אמרן אלא לאיחדודי אבל לאוקמי גירסא סייעתא דשמיא היא. ורבי היה גורס (ההדגשה שלי, י"ק) לא אמרן אלא לאוקמי גירסא אבל לסברא סייעתא מן שמיא. ועי' [=ועיין] רש"י ביבמות ק"ו ס"ע א" ד"ה [=סוף עמוד א' דיבור המתחיל] בדברי תורה כתיב". נראים הדברים, שגרסה למדנית חריפה כל כך, שיש בה הפנייה לפירוש רש"י במקום אחר בתלמוד, שגם בו אין הנוסח המתוקן שלפנינו אלא רק רמז מעורפל לעניין בכללותו, עשויה היתה לצאת מבית מדרשם של הרב קאפח ותלמידיו, שהיו בקיאים ביותר בתלמוד.

16. ואולם יש לומר, שממקורות מסוימים בנ"ב עולה, שבשעה שניקד את נ"א, גרס נוסח מסוים, אך בנ"ב, לאחר עיון שני, נתחרט על מה שעשה (ואפשר שבקצת מקומות יש כאן שכחה), ולא הביא את נ"א בנ"ב, אף על פי שהיה ראוי להביא לפחות מקצת מן התיקונים שתיקן בנ"א. דרך משל, מצינו בנדפס: "א"ר אבהו א"ר יוחנן הלכה כרשב"ג וא"ר יוחנן מ"ט וכו' (מגילה דף ט, ב). בנ"א רשם, שבמקום "א"ר יוחנן" יש לגרוס "וא"ר אבהו א"ר יוחנן"²⁹. תיקון זה, שנעשה על פי הגהות הב"ח, אף על פי שהגהות הב"ח אינן באות בגליון נ"א, לא נרשם בנ"ב, אף על פי שבגליון נ"ב מופיעות הגהות הב"ח, וניקד את נוסח הדפוס בלא לתקנו.

17. ויש שהוא מוותר לא רק על חילופי נוסח, אלא אף על חילופי גרסה, או מסורת קריאה, בתיבה זו או זו. כך, למשל, מצאנו בנ"א: "ושמואל אמר שהאכילה קדלי

28 לדוגמאות נוספות, ראה גליון נ"ב: דף ט, א; דף יג, א.

29 וכן הוא הנוסח בכ"י"ק.

דְּחֻזְרִי" (מגילה דף יג, א), ונוספו בגליון שתי הערות: "גי' הערוך קוחלִי"; "י"ג דְּחֻזְרִי", אך לא גילה לנו, הא מנא ליה? עיון במסורת הש"ס מלמד על מקור הגרסה שבגליון, שנאמר בו: "פי' עורף של חזרת < ! > כלומר ראש של חסא ערוך ערך קתל ועיין תוספות ד"ה קדלי". בנ"ב ויתר על הגרסה, ניקד בפנים רק את התיבה "קדלי", ויתר על ניקוד התיבה "דחזירי", ורשם בגליון וניקד רק את הגרסה "דְּחֻזְרִי". גרסה זו לא רק שאינה נסמכת על מסורת כ"ק, אלא אף נסתרת משם, שכן מצינו בו: "ושמואל אמ' קְדְלֵי דְּחֻזְרִי", ואפילו נתפרש בגליון בערבית: "פ' [=פירוש] רקאב אלכנאזיר לאנה אכ"ץ מא פיהא ואטיבה ולחם אלכנזיר בגמלתה קד עלם אנה אטיב גמיע אללחומאת ואלד"הא", שפירושו: "צוארי חזירים, כיוון שהוא המיוחד והמשובח שבהם, ובשר החזירים כולו כבר נודע שהוא הטוב והמעורן שבבשרים". אם כן יש כאן הבדל לא רק במסורת הנוסח אלא אף בתצורת שם העצם "קדלי" בניקוד הרב עמר, כנגד "קְדְלֵי" בכ"ק, שניקד על פי תרגומי המקרא³⁰.

18. ופעמים הוא מוותר בנ"ב על גרסאות חשובות שהיה ראוי לקיימן. דרך משל, מצאנו בנ"א: "ואזל ואייתי זוןא מביתיה" (מגילה דף טז, א), דהיינו: "הלך והביא מספריים מביתו". בגליון רשם הרב עמר: "י"ג בכ"מ [=יש גורסים בכל מקום] זוןא וג' הערוך זוןא"³¹. לעומת זה, ויתר בנ"ב על הצורה "זווא", אף על פי שהיא צורה קדומה, הבאה בכתיב יד טובים ובכללם כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי. או, למשל, מצאנו בנ"א: "חַרְתָּא דְּאוּשְׁפִי" (מגילה דף יט, א) ובגליון: "י"ג חַרְתָּא דְּאוּשְׁפִי", ובנ"ב ויתר על הגרסה שבגליון נ"א³².

19. רק במקרים נדירים הוטעה הרב עמר לחשוב שיש לפניו צורה מסוימת, ולמעשה היא צורה אחרת. כך, למשל, מצאנו בנ"א, בקטע שיש בו צורות אחדות המשקפות לכאורה חילופים בין צורות זכר לצורות נקבה, אלא שאין הדבר כן. מצינו בנ"א: "רכינא הוה ליה הָהוא תילא דבי כנישתא אתא לקמיה דרב אשי אמר ליה מהו לְמִזְרְעָה אמר ליה זיל זְבַנְיָה משבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר נְרַעָה. רמי בר אבא הוה קא בני בי כנישתא. הוה ההיא כנישתא עתיקא הוה בעי לְמִסְתָּרָה"³³

30 למשל: "כי עם קשה עורף אתה" (שמות לג, ג), מתורגם: "ארי עם קשי קְדֵל את".

31 הצורות: "זווא"; "זווא" נפתחו מן הצורה המקורית: "זוגא", הבאה מעיקרא לציון: "צמד", אך מציינת גם "מספריים", לפי שהם מורכבים משני חלקים. לצורה: "זווא" ראה: קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, עמ' 76.

32 ויתר זה נעשה במכוון משום שגם כשתי ההיקריות האחרות של צרף זה בתלמוד הבבלי: שבת דף קד, ב; גיטין דף יט, א, נהג עמר בדרך דומה, כשניקד רק את נוסח הפנים כנוסח הפנים בנ"א, ולא הוסיף ח"נ בגליון.

33 במקור היה: "למיסתריה", אך הרב עמר חיבר את היו"ד לרי"ש, כדי למתוק את היו"ד.

ולאיתויי³⁴ ליבני וכשורי מִינָה" (מגילה דף כו, ב). בנ"ב ניקד הכול ככנ"א פרט לתיבה "לְמִיסְתָּרִיה", שניקדה בפנים על פי כתיבה, ובגליון: "לְמִיסְתָּרִיה". כאמור, הטעהו הכתיב הלא עקיב, וגרס לו לנקד על פי הכתיב³⁵, בעוד שכל הצורות הן צורות ממין זכר, שהרי מינו של שם העצם "תילא" הוא זכר. ואמנם כל הצורות שלפנינו באות בכי"ק ביו"ד לפני הה"א של הכינוי החבור. או, למשל, מצאנו בנ"א ובנ"ב: "שבעים שנין" (מגילה דף יט, א), שבו הרכיב הראשון בא בצורתו העברית, והרכיב השני בא בצורתו הארמית, ובוודאי צריך להיות מעין מה שמצאנו בכי"ק, שנוסח ההקשר שהרצף נתון בו שונה מזה שלפנינו בנדפס, אך לשון הרצף ארמית: "שבעין שנין".
20. ואולם, יש להדגיש, שכרוב המכריע של המקרים שמנינו לעיל, והרבה מקרים שלא הבאנו כאן, נהג הרב עמר בדרך זו או אחרת בעניינים הנוגעים לנוסח הכבלי, ואפשר להסכים עם הדרך שהלך בה או להתנגד לה, אך אין בעובדה זו להוכיח ולא כלום לעניין המסורת הלשונית, שהרי אפשר שיבחר המנקד מסורת נוסח מסוימת ויריק לתוכה את המסורת הלשונית שלו בלא לשנותה. משום כך בדקנו גם את מסורת הניקוד בנ"א בהשוואה לנ"ב.

מסורת הניקוד

21. השוואת ניקודי נ"א עם ניקודי נ"ב מגלה הבדלים מרובים במידה שהפתיעה אותנו יותר משהפתיעה השוואת נוסח נ"א לנוסח נ"ב. אף כאן נתגלה, שמסורת נ"א עממית יותר ממסורת נ"ב. ההבדלים בניקודים מקצתם בתורת ההגה, מקצתם בתורת הצורות, ויש גם לא מעט חילופים בניקודיהן של תיבות מסוימות, בעיקר בשמות עצם.

דיוק בניקוד

22. אחד מגילוייה החיצוניים של המסורת הלמדנית המשתקפת בנ"ב הוא הרצון לשקף בסימני הניקוד את מסורת ההגייה במדויק. הפן החיצוני של ניסיון דיוק זה

34 במקור: "ולאתויי", אך הרב עמר דחק יו"ד אחר האל"ף, וכן עשה גם במקומות אחרים, ובנ"ב תיקן בגליון בכל מקום ובמקום: "לאתויי" רשם: "לאתויי", ואכמ"ל.

35 לכתוב חסר של הכינוי החבור לנסתר בכתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי ראה: קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, עמ' 29. לכתוב מלא של הכינוי החבור לנסתרת ביו"ד לפני הה"א ראה: שם, עמ' 36–37. ועיין שם בהערה 66.

בנ"ב הוא בין היתר הוספת סימנים מיוחדים בתיבות אחדות שנוקדו בנ"א בדרך אחרת³⁶. להלן המקומות שרשמנו:

א. בנ"א נוקד: "אונקלוס הגר" (מגילה דף ג,א) שתי פעמים, ואלו בנ"ב: "אונקלוס"³⁷. בנ"ב מבקש הרב עמר להדגיש, שלא יהגה הקורא [ungulos] כפי שקורה לעתים, אלא [ung' los] — ככהגיית השם מרדכי בלשון המקרא, הנהגה כפי בני תימן [mord°xay].

ב. בנ"א נזדמן הפסוק המקראי: "תרוממנה קרנות צדיק" (מגילה דף יז,ב = תהלים עה,יא), ובו מנוקדת התיבה "קרנות" כניקודה במקרא. בנ"ב הוסיף הרב עמר מתג מימין לפתח: "קרנות", כדי לשקף את מימושה של תיבה זו במסורת תימן במדויק: [ga:r^a not].

23. עוד יש לומר, שניקודים עממיים המצויים בנ"א תוקנו בנ"ב, ומכאן אתה למד, שהניקוד בנ"א אינו משקף מסורת אחרת, כגון:

א. בנ"א: "למענכם שלחתי בבלה" (מגילה דף כט,א; על פי ישעיהו מג,יד). ניקוד השי"ן בקובץ, במקום בחירק, כדרך הלשון העממית בתימן שאינה מבחינה היטב בין חירק לשורוק, תוקן בנ"ב על פי המקרא: "למענכם שלחתי בבלה"³⁸.

ב. בנ"א: "כטווי לאַרְיִג דמי" (מגילה דף כו,ב). לכאורה יש לפנינו צורה מיודעת, אלא שהניקוד בנ"ב "כטווי לאַרְיִג", מעיד שהקמץ שמתחת ללמ"ד הוא למעשה שווא נע, שבמסורת תימן מימושו כקמץ חטוף, כשהוא בא לפני עיצור גרוני שתנועתו קמץ³⁹.

36 רק במקום אחד נמצאה דרך הניקוד של נ"א עדיפה מזו של נ"ב. מצאנו בנ"א: "זובח תודה יְכַבְּדֵנִי" (מגילה דף יח,א; על פי תהלים נ,כג), אך בנ"ב: "יְכַבְּדֵנִי" (כך!). דיגושה של הנו"ן, שאינו בא במקרא, בא לצייץ, שהשווא שתחת הנו"ן הראשונה הוא שווא נח, ושהגיית תיבה זו, לפחות כפי ששמעה הרב עמר, הוא: [y^axab^ado:nni]. וזה בניגוד למסורת שבמחברת התיג'אן העברית הקובעת שיש להגות בתיבה זו שתי נוני"ן נפרדות. ראה לעניין זה: מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 139. להגיית עיצור הבא בלא תנועה ואחריו עיצור זהה לו בלשון המקרא, כשני הגיים, ראה: מורג, שם, עמ' 145, אלא שמניקוד הרב עמר, ומן המסורת שבפי אני למד, שאין מקפידים בעניין זה. אף יש לומר, שבמסורת הארמית הכבלית שני עיצורים זהים בנסיבה זו נהגים כהגה אחד. ראה: מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 90.

37 וכן ניקד הרב עמר תיבה זו גם במקומות אחרים במהדורתו השלמה.

38 לחילופי i/u בעברית שבפי בני תימן, ובעיקר בלשון הדיבור, ועוד יותר בלשון הנשים ראה: קארה, לשון הנשים, עמ' 130, ועיין שם בהערה 61; קארה, הטיפולוגיה של העברית בתימן (כדפוס).

39 סיוע להנחה זו יש בניקוד הרב עמר בנ"ב במקום אחר בתלמוד: "טווי לאַרְיִגָּה מי איכא" (סנהדרין דף מח,א), ודוק. לעניין הגיית הקמץ במסורת תימן, ראה: מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 156–157. לעניין זה בחיבורי הדקדוק, ראה שם, עמ' 160.

ג. מצינו בנ"א: "אֶהוּרְיָה דמלכא" (מגילה דף יב, ב). הניקוד בנ"ב חושף לפנינו את הגייתה הנכונה של צורה זו במסורת תימן, משום שהוא מנקד: "אֶהוּרְיָה" בפתח⁴⁰, שהוא למעשה תמורת קמץ היסטורי. ואמנם מצאנו בכ"ק, שהתיבה כתובה בכתיב מלא באל"ף ומנוקדת בקמץ: "אֶהוּרְיָה".

ד. אף נראה, שיש לפרש בדרך דומה את ניקוד התיבה "בסרוגין" בנ"א: "ר' יהודה אומר אף בְּסֻרְגִין" (מגילה דף יח, ב), שנוקדה בה הבי"ת בפתח, ואף ניתן דגש בסמ"ך שלאחריה. מסורת ההגייה הנכונה היא הבאה בנ"ב: "בְּסֻרְגִין"⁴¹.

24. עוד יותר משתקף הדיקוק בניקוד נ"ב בניקוד מקראות, שהוא מדויק יותר מבנ"א. רוב החילופים שמצאנו בין נ"א לנ"ב במקראות נוגעים לדרך מימוש של העיצורים ב"כ מסדרת בג"ד כפ"ת, שבנ"א משתקף מימוש סותם, שהוא משקף במסורת תימן טיפוס לשון עממי ולשון דיבור⁴². להלן מקצת מן הדרגמאות:

בנ"א מצינו: "כימים אשר נחו קָהם היהודים" (מגילה דף ב, א; על פי אסתר ט, כב), ובנ"ב כבמקרא: "קָהם"; בנ"א: "להיות עושים את יום י"ד לחדש אדר וְאֵת יום ט"ו" (מגילה דף ב, ב; על פי אסתר ט, כא), ובנ"ב כבמקרא: "אֵת... וְאֵת"⁴³; בנ"א: "כי עבדים אנחנו ובעֲבֹדֹתֵנוּ לא עזבנו אלהינו" (מגילה דף יא, א; על פי עזרא ט, ט), אך בנ"ב כבמקרא: "וּבְעֲבֹדֹתֵנוּ" בדל"ת רפה; בנ"א: "באנו קָאֵשׁ ובמים" (מגילה דף יג, א; על פי תהלים סו, יב), ובנ"ב כבמקרא: "באנו קָאֵשׁ"; ונמצא אפילו ניקודים עממיים "משונים", מעין: "בחדש העשירי הוא חדש טִבְת" (מגילה דף יג, א; על פי אסתר ב, טז) ובנ"ב כבמקרא: "טִבְת"; וכן מצאנו בנ"א: "פְּקוּ פְּלִילְיָה" (מגילה דף טו, א; על פי ישעיה כח, ז) ובנ"ב כבמקרא: "פְּלִילְיָה"⁴⁴.

- 40 וכן ניקד הרב עמר גם במסכת בבא מציעא דף פה, א.
- 41 נ"א משקף את הגיית השווא הנע במסורת תימן כפתח חטוף העשוי להתארך לעתים עד לכדי פתח רגיל. ראה: מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 154 ואילך. ועוד ראוי להעיר כאן, שמנ"ב סולקו סטיות מעין אלה שהיו בנ"א, כגון: "הְכִי השתא" (מגילה דף ד, ב) = "הְכִי" בנ"ב; "דהני מִיָּגְנוּ והני לא מִיָּגְנוּ... והא מִיָּגְנָא" (מגילה דף ה, ב) = "מִיָּגְנוּ" בנ"ב. וראוי להעיר, שהניקוד בפתח הטעה בתחילה את הרב עמר בניקוד נ"א, שהרי נתן דגש בנו"ן של "מיגנו" בהיקרותה הראשונה ואחר כך גירדה.
- 42 לפרטים ראה מאמרי: קארה, הטיפולוגיה של העברית בתימן (בדפוס).
- 43 הראיה שאין כאן פליטת קולמוס בעלמא היא מן הנאמר בהמשך בתלמוד בנ"א: "אתא אַת ופסק", ובנ"ב: "אתא אַת ופסיק", ובגליון נ"ב אף דייק יותר, והוסיף וי"ו כבמקרא: "וְאֵת".
- 44 רק במקום אחד נודמן לנו בנ"א ניקוד על פי המקרא: "והסירתי דְּמִיּוּ מִפִּי" (מגילה דף ו, א) = זכריה טז, פ, ובנ"ב: "דְּמִיּוּ" ב"פ, שלא כמקרא.

תורת ההגה

בג"ד כפ"ת

25. במקום אחר הראיתי, שבמסורות העברית תפוצתו של מימוש העיצורים בג"ד כפ"ת כחוככים או כסותמים משתנה בטיפוסיה השונים של העברית. אף הראיתי, שכל שטיפוס הלשון עממי יותר, מתרבות בו הסטיות בהגיית בג"ד כפ"ת מן הראוי להיות על פי המסורת הטברנית. הבדלים בתפוצת בג"ד כפ"ת חוככים וסותמים בנ"א ובנ"ב מעידים, שנ"א משקף טיפוס לשון עממי יותר, ונ"ב משקף טיפוס לשון קלסי⁴⁵.

פ/5

26. בשאלת היחס בין פ לבין 5 יש לומר, שבלשון העממית במסורת תימן יש נטייה רבה למימוש חוכך של הפ"א, בעיקר כשהיא תחילית⁴⁶. נטייה זו משתקפת יפה בניקודי נ"א, אך בנ"ב שינה הרב עמר את רובן המכריע של הצורות שהפ"א רפה בהן והדגיש את הפ"א, וכשהדגיש את הפ"א בצורה מסוימת עשה כן בכל היקרויותיה בדרך הקבע. להלן מקצת מן הדוגמאות שרשמנו לפנינו בנ"א:

בתיבות ארמיות: "פֿרסומי ניסא" (מגילה דף ג,ב); "פֿשטה" (שם דף ג,ב); "פֿרשתא" (שם דף ד,א); "פֿרסי" (שם דף ו,א); "פֿריצתא" (שם דף יב,ב); "פֿסיק" (שם דף יב,ב); "פֿרדשפא" (שם); "פֿיישן" (שם דף יז,א); "פֿסוקא" (שם דף יח,ב); "פֿשיטא" (שם דף כא,א); "פֿסקינן" (שם דף כב,א), ועוד⁴⁷.

בתיבות עבריות: "פֿחיות" (מגילה דף ג,ב); "פֿרזים" (שם דף ה,ב); "פֿרשיות" (שם דף ו,ב); "פֿסוק" (שם דף יב,ב); "פֿוסק" (שם דף יג,ב); "פֿורים" (שם דף ל,א), ועוד. רק בתיבות אחדות שווה מסורת נ"א למסורת נ"ב: "פֿסול" (מגילה דף ט,ב); "פֿסחים" (שם), ואף בפסוק מקראי בהקשר ארמי: "משום דכסתה פֿניה" (שם דף י,ב)⁴⁸.

45 ראה מאמרי: קארה, הטיפולוגיה של העברית בתימן (בדפוס).

46 ליחסי התפוצה בין פ לבין 5 בארמית הבבלית במסורת תימן, ראה: מורג ארמית במסורת תימן, עמ' 77. ליחסי תפוצת המימושים הללו במסורת העברית שבפי יהודי תימן לרביה השונים, ראה מאמרי הנזכר בהערה הקודמת.

47 רק בצורה ארמית אחת מצאנו שיטה אחרת, שהפ"א הרפה באה דווקא בנ"ב: "כמאן דטעין אפתפיה" (מגילה דף ת,א), בעוד שבנ"א נוקדה בדגש "אפתפיה", אלא שנראה שיש כאן ניקוד חורג מכוון, המשקף את ההבדל בין הטיפוס העממי הבא בנ"א בהשוואה לניקוד הקלסי שבנ"ב, וזאת בשל העובדה שנ"ב משקף בניקודו את מסורת הארמית התרגומית בתיבה זו: "על תרין כתפי אפודא" (שמות כח, כז), שמסורתו דומה למסורת העברית המקראית: "על כתפת האפר".

48 אבל בציטוט המקרא הזה ממש: "כי כסתה פֿניה" בנ"א ובנ"ב.

עיון ברשימת המלים הארמיות והעבריות שנרשמו לעיל מלמד, שרוכן המכריע של המלים, או צורות הדומות להן מאותו שורש, שכיחות הן בלשון הדיבור של יהודי תימן, ומכאן שיש לבדוק את האפשרות, שהיתה השפעה של לשון הדיבור על מסורת ההגייה בארמית הבבלית שבפיהם כפרטים אחרים⁴⁹.

ב/ב

27. אף בשאלת היחס בין ב לבין ב משתקפת בניקודי נ"א ונ"ב מסורת דומה לזו המשתקפת בעניין הגיית הפ"א, אלא שמספר הסטיות מן ההגייה הנוהגת במסורת הטברנית מועט יותר⁵⁰.

התופעה הבולטת ביותר בניקוד נ"א בהשוואה לנ"ב היא, שבנ"א בצורות הפועל והשם מן סב"ר הבי"ת דגושה בדגש קל בדרך הקבע, ובנ"ב היא רפויה באותן מקומות בדרך הקבע, כגון⁵¹: "סְפּוּר" (מגילה דף ד, א); "וּסְפֵר" (שם); "סְפֵרִי" (שם דף יז, ב); "סְפֵרָא" (שם דף ז, א); "מְסַפְרָא" (שם דף טו, א)⁵².

חילופים מעין אלה מצויים גם בצורות אחרות, עבריות וארמיות כאחת. להלן מקצת מן הדוגמאות:

בתיבות ארמיות: "דְּזַנְגְּבִילָא" (מגילה דף ז, ב); "זְנַעְבִיר" (שם דף ז, ב); "זַהֲפֵךְ" (שם דף יח, א בסופו); "לִיטְבוּל" (שם דף כ, א); "דְּכַתְּבִינְהוּ" (שם דף כה, א); "זַיְהִבוּ" (שם דף כז, ב ב"פ).

בתיבות עבריות: "כַּמְחַמֵּן לְטַבְרִיא" (מגילה דף ב, ב ב"פ); "זַיְעַבְרִינְהּ" (שם דף ד, ב, בסופו); "מְעַבְרִין" (שם דף ו, ב); "בְּשַׁפִּיל" (שם דף יא, א); "כְּבִכּוּל" (שם דף כא, א); "הַשְּׂרַבִּיט" (שם דף טו, ב)⁵³; "שְׂרַפְבָּת" (שם דף טו, ב).

גם נזדמנו בנ"א צורות עממיות ביותר מעין: "חַרְבּוֹנָה" (מגילה דף טז, א ב"פ)⁵³; "וּתְשַׁעָּה בְּאֵב" (שם דף כב, ב); "בְּחַבְּקוּק" (שם דף לא, א).

ב/ב

28. כאן מועט הוא מספרם של החילופין בין נ"א לנ"ב. נטייה זו, של מיעוט חילופין

49 ראה: רצהבי, אוצר לה"ק, בערכים המתאימים.

50 וראה מה שכתבתי בעניין זה במסורות העברית שבפי יהודי תימן במאמרי: הטיפולוגיה של העברית בתימן (בדפוס).

51 לקיום שתי מסורות קריאה בצורות ארמיות משורש סב"ר במסורות צנעא, ראה: מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 78.

52 נעיר שמצאנו צורה עברית אחת משורש זה הנוהגת בצורות הארמיות, בנ"א: "אַסְפִיר לו פנים" (מגילה דף טו, ב), שנוקדה בנ"ב: "אַסְכִיר", אלא שנראה שיש כאן רק גרירה אחר הצורות הארמיות משורש זה.

53 צורות אלה מדגימות היטב את עממיותו של ניקוד נ"א, שהרי על פי כללי ניקוד בג"ד כפ"ת הבאות אחר הרי"ש במסורת לשון חכמים, ראוי שיבוא כאן עיצור מסדרת החוככים, כגון בתיבות: טרפון, שרביט, ארכבה, וכיו"ב.

בין מימושי הכ"ף, משתקפת גם בטיפוסיה השונים של העברית⁵⁴. להלן הדוגמאות שנודמו לפנינו בנ"א: "הוה קא שדי פִּתְנָא" (מגילה דף ה,ב); "פִּרְפָּא" (שם דף ז,א); "ורפֹּב" (שם דף טז,א).

בג"ד כפ"ת אחרי אהוי

29. בנ"א בג"ד כפ"ת אחרי אהוי דגושות בדרך הקבע, אך בנ"ב הן רפויות, כדרך לשון המקרא, אף בתיבות שאינן בציטוטים מקראיים, כגון: "ובו פִּפְרָק" (מגילה דף יז,א); "היו פִּה" (שם דף יח,ב); "ואדם כיוצא בָהֶן" (שם דף כג,ב ג"פ); "פִּסּוּקָא פִּסּוּקָא" (שם דף כה,א; בנ"ב פ"א ראשונה דגושה ופ"א שנייה רפה, ודוק); "ולא פִּרְכתי" (שם דף כח,א ב"פ). פעם אחת נודמן חילוף מעין זה גם בפסוק מן המקרא: "ואנכי עמדתי בָּהֶר" (מגילה דף כא,א; על פי דברים י,י), נוקד בנ"ב על פי המקרא: "ואנכי עמדתי בָּהֶר".

דרתנועה ay — תנועת i

30. בשם עצם אחד מצאנו, שהמסורת המקובלת בתימן בהגיית השם הפרטי "ר' סִימְאִי" (וכדוגמתו גם השם "ר' סִימְוִן"), המצויה גם באחד מכתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי⁵⁵, נוקדה על ידי הרב עמר בנ"ב בדרך אחרת. בנ"א מצינו: "ר' סִימְאִי" (מגילה דף ח,א)⁵⁶, אך בנ"ב "ר' סִימְאִי". שינוי זה ודאי מכוון הוא, שהרי מצינו בנ"ב במקום אחר: "גִּי הִרִי" רב אחא בר גמדה א"ר סִימְאִי" (מגילה דף לא,ב בגליון), וכן ניקדו הרב עמר גם במקומות אחרים שבדקנו בנ"ב בתלמוד הבבלי⁵⁷. רק במקום אחד בנ"ב ניקד הרב עמר: "ר' סִימְאִי" (שבת דף מז,א), כמסורת המקובלת בתימן⁵⁸.

תורת הצורות

31. אף בתצורת הפועל והשם, הן כמסורת העברית והן כמסורת הארמית, חלו שינויים אחדים בניקוד נ"ב. ואף כאן יש חילופים הבאים לשקף בנ"ב מסורת קלסית,

54 ראה: קארה, הטיפולוגיה של העברית בתימן (בדפוס).

55 ראה: קארה, כחבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, עמ' 124.

56 ראה: מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 115.

57 ראה: ראש השנה דף יט,ב; כתובות דף כט,ב; סנהדרין דף צ,ב.

58 נראה שקיום הצורה בדרתנועה ay בנ"א בדרך הקבע ובנ"ב רק במסכת מן המסכתות הראשונות של הבבלי רומזת לעובדה, שתוך כדי עבודת הניקוד שינה הרב עמר פרטים מסוימים בניקודו, כגון ההחלטה להפסיק לציין את הדגש ביו"ד, אלא שעדיין אין בידינו די פרטים לקבוע אימתיי חל השינוי, באילו קטיגוריות, והאם חל בכל הקטיגוריות בו זמנית.

שגרמה לעתים להמרת צורות תקניות בלשון חכמים בצורות המאפיינות את לשון המקרא. להלן מקצת מן הדוגמאות שמצאנו:

תצורת הפועל כעברית

32. בשני מקומות לפחות שונו צורות תקניות בלשון חכמים והומורו בצורות מקראיות:

א. מצאנו בנ"א: "שִׁחְקוּ בִּי הַיְהוּדִים" (מגילה דף ט, ב)⁵⁹. הפועל שח"ק במשמע "לעג", הנוטה בלשון חכמים במסורת תימן ובלשון הדיבור בבניין פיעל⁶⁰, הומר בנ"א בצורה מבניין קל: "שִׁחְקוּ בִּי הַיְהוּדִים", שהיא צורת הפועל במקרא⁶¹.

ב. בנ"א "לְמַלְל גְּבוּרֹת ה'" (מגילה דף יח, א), כדרך לשון חכמים, אך בנ"ב נוקד בצורה המקראית: "לְמַלְל"⁶².

תצורת השם כעברית

33. בשמות אחדים מתגלים הבדלים בין ניקודם בנ"א לניקודם בנ"ב. ההבדלים הללו משקפים מסורות שונות במשקלים שונים בשמות הללו. להלן דוגמאות אחדות:

א. מצינו בנדפס: "מי שצרעתו תלויה ברפואות יצא זה שאין צרעתו תלויה ברפואות" (מגילה דף ח, ב). בנ"א לא ניקד הרב עמר את התיבה "ברפואות" בשתי היקרויותיה

בנוסח הפנים ורשם תמורתה בגליון: "ג" [=גרסינן] בְּרַפְאוֹת", כהגיית צורה זו במסורת חכמים ובלשון הדיבור של בני תימן⁶³. אף בנ"ב הלך הרב עמר בדרך דומה,

אלא שרשם בגליון את ניקודה הקלטי של צורה זו, המזדמן פעם אחת בלשון המקרא: "בְּרַפְאוֹת"⁶⁴.

ב. כינוי הגוף לנסתרים בא בנ"א כצורתו בלשון חכמים במסורת תימן: "הֵם לֹא עָשׂוּ", וכן "אַלֵּא הֵם שִׁלְכַסְּף" (מגילה דף יב, א), אך בנ"ב תיקן וגרס על פי מסורת

לשון המקרא "הֵם"⁶⁵.

59 כאן נשתבש וניקד בשוגג בשי"ן ימנית.

60 לצורות בינוני של פועל זה בבניין פיעל במשמעות "לעג", ראה: א' אבן-שושן, המלון החדש, ערך "שחק", והשווה לצורות בבניין קל שהובאו שם. לשימוש בצורות בניין פיעל משורש שח"ק בלשון הדיבור של יהודי תימן, ראה: רצהבי, אוצר לה"ק, עמ' 273.

61 כגון: "שִׁחְקוּ עָלַי צַעֲרִים מִמְּנֵי לִימִים" (איוב ל, א).

62 ראה למשל: שבטיאל, מסורות לשון חכמים א, עמ' 208.

63 לשכיחות תצורתן של מלים במשקל "קטלות" בלשון הדיבור, ראה: שבטיאל, מסורות לשון חכמים ב, עמ' 67, ושם בהערה 35; רצהבי, אוצר לה"ק, מבוא, עמ' כ.

64 "רפאות תהי לשרך" (משלי ג, ח). העובדה שניקוד זה נרשם פעמיים בגליון נ"ב מלמדת, שאין זו פליטת קולמוס כי אם ניקוד מכוון.

65 לתצורת הכינוי בלשון חכמים, ראה למשל: שבטיאל, מסורות לשון חכמים ג, עמ' 121; מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 327.

ג. בנ"א מזדמן הביטוי: "תוקפו של אחשורוש" (מגילה דף יט, א) ארבע פעמים בניקוד זה. בנ"ב לא ניקד את הצורה "תוקפו" בנוסח הפנים, ורשם בגליון: "תִּקְפוּ וכו'" [=וכן שארא]. תיקון זה נעשה על פי מסורת בני תימן בקריאת המקרא: "וכל מעשה תִּקְפוּ וגבורתו" (אסתר י, ב)⁶⁶.

ד. בנ"א מצינו: "שְׁמוֹנָה עשר חודש" (מגילה דף יז, א), כמסורת בני תימן בלשון חכמים⁶⁷, ואלו בנ"ב ניקד על פי מסורת המקרא: "שְׁמוֹנָה עשר חודש".

תצורת הפועל בארמית

34. בנ"א נזדמנו צורות פועל מבניין "פִּעַל" מנוקדות בתנועת e אחר עה"פ, כמסורת המקובלת כפי בני תימן. בנ"ב נשתנה ניקוד הצורות הללו, ובאה בהן תנועת a בעה"פ. להלן הדוגמאות שמצאתי:

א. בנ"א מצינו: "דִּזְמַנְתִּיהָ אסתר להמן" (מגילה דף טו, ב; דף יט, א). גם בנ"ב ניקד הרב עמר את הצורה בשתי היקרויותיה בנוסח הפנים כבנ"א. ואולם בהיקרות הראשונה רשם בגליון גרסה נוספת: "דִּזְמַנְתִּיהָ להמן", ובהיקרות השנייה לא רשם גרסה זו. נראה שהעובדה שלא נהג בעקיבות בנ"ב מעידה שהגרסה שנרשמה בגליון נ"ב למגילה דף טו, א, אינה ממסורת תימן הקדומה, אלא ניקוד למדני שאיני יודע על מה הוא סמוך⁶⁸.

ב. במקום אחר מצאנו בנ"א: "סִימְתָהוּ לכולהו שבחי דמרך" (מגילה דף כה, א), וכנגדה נוקדה בנ"ב: "סִימְתָהוּ"⁶⁹. אף כאן נראה, שהתיקון אינו על פי מסורת קדומה בתימן, והראיה מן הניקוד של הרב עמר במקום אחר בנ"ב: "סִימְתָהוּ לכולהו שבחי דמרך" (ברכות דף לג, ב), ושם לא העיר בגליון לעובדת קיום המסורת

66 ראה: י' קאפה, חמש מגילות, ירושלים התשכ"ב, עמ' שכב. בתנ"ך מהדורת קורן מנוקדת תיבה זו בדגש: "תִּקְפוּ". השווה: ש' מנדלקרן, קונקורדנציה למקרא, שורש תק"ף, שמובאות בה שתי הצורות זו לצד זו.

67 ראה למשל: שבטיאל, מסורות לשון חכמים ג, עמ' 121; מורג, העברית שבפי יהודי תימן, עמ' 108.

68 המסורת המקובלת בתימן היא בצירי בעה"פ, ראה: מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 298, ועיין שם בהערה 43. מעמ' 146, שם, עולה שהפתח במסורת תימן בא בצורות שלה"פ שלהן היא חיי"ת או רי"ש (ברוב המכריע של הצורות שתנועת עה"פ שלהן היא פתח לה"פ היא רי"ש), ומכאן שאין מקום לצורה "זְמַנְתִּיהָ". אף יש ראייה קלה להיות עה"פ מונעת בצורה זו בצירי מן הכתיב ככ"ק, שבו באה יו"ד באחת מן ההיקרויות של צורה זו (מגילה דף יט, א). עוד נאמר, שבשני מקומות אחרים בתלמוד הבבלי ניקד הרב עמר בנ"ב על פי הכתיב התלמודי: "זְמַנְתָּן" (סנהדרין דף קט, ב), ולא רשם ח"ג; "אֲזַמְנִיחָהּ" (שם).

69 כאמור לעיל, בהערה 58, משלב מסוים החליט הרב עמר בניקודו למהדורתו השלמה לוותר על ציון הדיגוש ביו"ד מטעמי נוחות ומשום כך היו"ד אינה מנוקדת בדגש בצורה שלפנינו, אך היא דגושה במסכת ברכות.

בפתח בעה"פ, ללמדך שהגרסה "סַיִמְתָּהוּ" היא מסורת למדנית, שאימצה הרב עמר רק בשלב מאוחר של ניקודו במהדורתו⁷⁰.

ג. עוד מצאנו בנ"א: "אי הכי קַדְשִׁינְהוּ לכולהו שְׁבִילֵי דנהרדעא" (מגילה דף כז, ב), אך בנ"ב גרס הרב עמר: "קַדְשִׁינְהוּ לכולהו שְׁבִילֵי דנהרדעא", ולא העיר בגליון ולא כלום⁷¹. אף בצורה זו עולה מכי"ק, שבו היא כתובה ביו"ד: "קדישתינהו", שהצורה שבנ"א — המסורת המקובלת בצנעא בימינו — היא עיקר.

תצורת השם בארמית

35. אף כאן מצאנו חילופין בין נ"א לבין נ"ב בניקודיהן של תיבות הרבה. להלן דוגמאות אחדות:

א. מצינו בנ"א: "סַקְרָא אמר רבה בר בר חנה סַקְרָתָא שמה" (מגילה דף יח, ב), היינו הוא מבדיל בין הצורה הבאה במשנה, שהסמ"ך מנוקדת בה בחירק, לבין הצורה הארמית, שהסמ"ך מנוקדת בה בפתח. לעומת זאת ניקד בנ"ב: "סַקְרָא אמר רבה בר בר חנה סַקְרָתָא שמה", היינו השווה את ניקוד הצורה הארמית לצורה המשנאית. וממקום אחד בנ"ב יש ראייה, שיש כאן תיקון מכוון של המסורת המקובלת בתימן. בכל היקרויות צורה זו בנ"ב מנקדה הרב עמר: "סַקְרָתָא", ורק בהיקרותה הראשונה ניקד מעיקרא: "סַקְרָתָא" (שבת דף קד, ב), ואחר כך גירד את הפתח והפכו לחירק⁷². ב. בנ"א מצינו: "עולא בִּרְאָה" (מגילה דף ד, א), אך בנ"ב גרס: "עולא בִּרְאָה", שלא כמסורת המקובלת בתימן בימינו⁷³.

ג. מצאנו בנ"א: "עשרה אלפי כְּפָרֵי כספא" (מגילה דף טז, א), אך בנ"ב ניקד על פי מסורת הקריאה בתרגומים: "כְּפָרֵי כספא"⁷⁴.

ד. בנ"א מצינו: "כפר קַרְצוּם" (מגילה דף טז, א ב"פ), אך בנ"ב שינה וניקד: "קַרְצוּם"

70 לחילופים בין צורות שתנועת עה"פ בהן היא צירי או פתח בתצורת העתיד של בניין "פַּעַל" כפועל זה ואחרים, שלה"פ בהם אינה גרונית, ראה: מורג, ארמית במסורת תימן, עמ' 222.

71 בנ"ב ניקד הרב עמר את הצורה: "שְׁבִילֵי" כבארמית של התרגומים.

72 להלן רשימת המקומות שנודמנה צורה זו בנ"ב: שבת דף קד, ב; מגילה דף יח, ב; גיטין דף יט, א; חגיגה דף ח, א; בכורות דף נח, א; נזיר דף לט, א.

73 איני יודע על פי מה שינה הרב עמר את הניקוד בנ"ב. מכל מקום ניקוד זה ידוע לי רק מכי"ק, שם נוקד: "עולא בִּרְאָה". ראה: קארה, כתבי היד התימניים של הכבלי, עמ' 95, וברי לי, שבשעה שניקד הרב עמר את מסכת מגילה לא ידע על קיומו של כתב יד זה.

74 הקשר לתרגומים מוכח מן העובדה שלא רשם שווא תחת הכ"ף השנייה, לרמוז לך, שהדגש בכ"ף דגש קל הוא כמסורת בני תימן בתרגומי המקרא, כגון: "ונחשת התנופה שבעים ככר" (שמות לח, כט), המתורגם ומנוקד בתאגיים הנדפסים: "ונחש ארמותא שבעין כְּפָרִין", בעוד שבתאג' ד' צ של כתב יד תימני, מהדורת חסיד, ירושלים תשל"א, דף קס, א: "שבעין כְּכָרִין".

ב"פ. אפשר שבנ"א נשתמרה מסורת ההגייה הקדומה של שם זה — אף על פי שנשתבשה צורתו המקורית — הבאה בכי"ק: "דכפר קרְנָנוס...דכפר קריינוס"⁷⁵.

שונות

36. המסורת הלמדנית של נ"ב משתקפת לעתים בשינויי ניקוד למדניים במיוחד, הבאים ליצוק בטקסט דקויות הבחנה, בדברים שקשה לקורא הממוצע לדעת מה ביקש הרב עמר לומר בהם. כך, למשל, מצאנו בנ"א: "אָמַר עם הספר. אָמַר אָמְרָה מיבעי ליה" (מגילה דף טזא), שנוקד על פי המקרא בספר אסתר, הנדרש כאן. בנ"ב שינה את הניקוד וגרס: "אָמַר עם הספר. אָמַר אָמְרָה מיבעי ליה"⁷⁶.

37. גם מציאותן של מסורות קריאה כפולות לצורה אחת בנ"ב, ובעיקר בצורות הבינוני שתבניתן "מקטלא", המתפרשות במסורת הקריאה של בני תימן לשתי פנים: כצורות בינוני של בניין "אָתְפֵּעַל" ובפי קצת מן המסרנים כצורות בינוני של בניין "פֵּעַל", מעידה על מסורת למדנית, שהרי קשה להניח, שכשקראו בתלמוד הבבלי קראו פעם כן ופעם כן; אף יש בידינו עדויות שהמסרנים קוראין צורה זו או צורה זו, אך בנ"ב טרח הרב עמר ורשם את שתי המסורות. כך, למשל, מצאנו בנ"א: "לדידי מִפְרָשָׁא לי", שהיא המסורת הרגילה בתימן, והיא באה גם בנ"ב בפנים, אך בגליון הוסיף: "י"ג [=יש גורסים] מְפָרָשָׁא לי"; וכן בנ"א: "חסורי מִיְתָרָא" (מגילה דף ו,ב), ובנ"ב ניקד בפנים כבנ"א, והוסיף בגליון: "י"ג [=יש גורסים] מְחַסְרָא, ועוד.

דברי סיכום

38. מן הדברים שאמרנו לעיל אנו למדים, שניקוד הרב עמר במהדורתו השלמה הוא מלאכת מחשבת תרתי משמע, ושההבדל בין נ"א לבין נ"ב אינו עניין חיצוני בעלמא, אלא יש כאן הבדל שבמהות. נ"א, שנוקד לבקשת פרופ' מורג, בא למסור את מסורת הקריאה התימנית בתלמוד הבבלי כפי שלמדה הרב עמר מפי רבותיו, עם תיקונים קלים בטקסט, כפי שנהגו לעשות חכמים בני צנעא בעת הלימוד בתלמוד. אך בשעה שבא הרב עמר לקבוע את המסורת לדורות, נתן את דעתו לא רק למסורת הקריאה, אלא ביקש לקבוע במסורת כתובה את דרך הלימוד של התלמוד הבבלי בתימן. משום כך, קודם לניקוד התלמוד, למד היטב את הטקסט, ותיקן את נוסחו על פי מקורות שונים, מתוך כוונה להשוותו וליישרו. בדרך דומה נהג גם באשר למסורת הקריאה,

75 לתצורתו הנכונה של שם זה כבכיי"ק, ראה: הערוך השלם, כרך ד, עמ' 350, ערך "כפר".

76 העובדה שניקד את התיבה שתי פעמים בדרך דומה מעידה שלפנינו תיקון מכוון.

ולא הסתפק במסירת מסורת הקריאה, שנהגה באסכולה שלמד בה, אלא ביקש לקיים לדורות הבאים גם את מסורותיהם של חכמים אחרים בני צנעא. מכאן ההסבר לרבים מן ההבדלים במסורות הקריאה המשתקפות בנ"א ובנ"ב.

המסקנה העיקרית מן העיון הקצר במהדורה השלמה של הרב עמר היא, שיותר ממה שציפינו למצוא בה יש בה. תמצא בה שפע של אוצרות שנאצרו בה, ויש בהן עושר העשוי לפרנס את המחקר שנים הרבה. ואולם בשל העובדה שמסורת הקריאה שבנ"ב היא למדנית, יש להשתמש בה לצורכי המחקר כתבונה ובוהירות, תוך כדי בירור העדויות והשוואתן למקורות אחרים, שנוקדו על פי מסורת בני תימן, ואחר בירור מסורות הקריאה השונות שנהגו בתימן, ובעיקר בעיר צנעא, בסיוע מסרנים אחרים.⁷⁷

ואשר ללומדי התלמוד, כאן המקום לומר, שוודאי אין תחליף למהדורה המשובחת של הרב עמר, וראוי הוא כלי יקר זה לבוא בכל בית בישראל.

ביבליוגראפיה וקיצורים

טובי, על התלמוד בתימן = י' טובי, על התלמוד בתימן, תל-אביב תשל"ג.
יבין, הניקוד הבבלי = י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, כרכים א-ב, ירושלים תשמ"ה.

כ"ק = כתב יד קולומביה X-893 T-143 (כתב יד תימני).
מורג, ארמית במסורת תימן = ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח.

מורג, העברית שבפי יהודי תימן = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.

מורג, לניקודו של התלמוד הבבלי = ש' מורג, לניקודו של התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 89-94.

מורג, לתורת ההגה של הארמית הבבלית = ש' מורג, לתורת ההגה של הארמית הבבלית — לפי הניקוד שבכתב-היד של ס' "הלכות פסוקות", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 67-88.

77 גם הרב קאפח רומז במבוא למהדורה השלמה, שנוסח הפנים בה אינו משקף בהכרח את מסורתה העיקרית של האסכולה שעמה נמנה הרב עמר, שהרי הוא אומר במבוא: "לדעתי לא בכל המקרים קבע בעמוד את היותר נכונה".

נ"א = מסכת מגילה, תלמוד בבלי עם פירוש רש"י ותוספות, דפוס "אשכול", מנוקדת בידי הרב יוסף עמר.

נ"ב = מסכת מגילה, בתוך: תלמוד בבלי, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד הגיה והעיר יוסף ב"ר אהרון עמר הלוי, ירושלים התש"ם ואילך.

קארה, אחידות ושוני בארמית הבבלית = י' קארה, אחידות ושוני במסורת הקריאה של בני תימן בארמית הבבלית, מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 97–102

קארה, הטיפולוגיה של העברית בתימן = י' קארה, היסודות העבריים והטיפולוגיה של העברית שבפי יהודי תימן, מקדם ומים (ה), עמ' 131–149.

קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי = י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי — מחקרים בלשונם הארמית, עדה ולשון י, ירושלים תשמ"ד.

קארה, תלמוד בבלי מנוקד = י' קארה, תלמוד בבלי מנוקד — על פי מסורת הקריאה של יהודי צנעא, פעמים 10 (התשמ"ב), עמ' 134–138.

רצהבי, אוצר לה"ק = י' רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל אביב תשל"ח.

רצהבי, ספר המוסר = י' רצהבי, ספר המוסר — מחברות ר' זכריה אלצ'אהרי, ירושלים תשכ"ה.

שבטיאל, מסורות לשון חכמים א = י' שבטיאל, מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, קונטרסים לענייני הלשון העברית א, בעריכת ח' ילון, ירושלים תרצ"ג–תרצ"ח, עמ' 8–15.

שבטיאל, מסורות לשון חכמים ב = י' שבטיאל, מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים II, קונטרסים לענייני הלשון העברית ב, ירושלים תרצ"ח–תרצ"ט, עמ' 61–69.

שבטיאל, מסורות לשון חכמים ג = י' שבטיאל, מסורות התימנים בדקדוק לשון חכמים, שבות תימן, קובץ בעריכת י' ישעיהו וא' צדוק, תל-אביב תש"ד, עמ' 118–123.